

תוכן העניינים

1	הקדמה
	חלק ראשון: הקמת הקיבוצים
13	פרק 1: איך השתתפו סבתי וסבי בהקמת קיבוץ
31	פרק 2: מבט ממעוף הציפור
47	פרק 3: בשביל מה טוב שוויון בהכנסות?
	חלק שני: איך שרד הקיבוץ השוויוני?
	פרק ביניים: רשת הביטחון שסיפק הקיבוץ לסבתי, ומדוע עזבה אותו אמי
61	פרק 4: אידיאולוגיה, כלכלה או נסיבות היסטוריות?
64	פרק 5: בעיית הטרמפיסט
71	פרק 6: בעיות הברירה השלילית ובריחת המוחות
86	פרק 7: בעיית ההשקעה בהון אנושי
108	
	חלק שלישי: דעיכתו של הקיבוץ השוויוני
123	פרק 8: ההתרחקות מרעיון החלוקה השוויונית
140	פרק 9: מדוע חלק מהקיבוצים נשארו שוויוניים ואחרים לא?
153	פרק 10: התוצאות של הגידול באי־שוויון בהכנסות
173	פרק 11: קיבוצים וקומונות אחרות
203	פרק 12: האם אפשר ליצור חברה שוויונית?
211	אחרית דבר
	נספחים
216	נספח א: הקיבוץ על ציר הזמן

219	נספח ב: השערת ההתמיינות השלילית
221	נספח ג: הדמוגרפיה של עזיבת קיבוצים
224	נספח ד: ההישגים הלימודיים של בני קיבוצים ואחרים

227 **תודות**

231 **ביבליוגרפיה**

247 **מפתח**

הקדמה

ויכוח עם דודי

גדלתי בירושלים, אבל הקיבוץ היה תמיד חלק מרכזי מחיי. הוא היה קרוב לעיר, ובכל זאת היה זה עולם בפני עצמו. סבתי הייתה ממייסדי קיבוץ נגבה בדרום הארץ וחברה גאה בו במשך 55 שנה; אמי נולדה וגדלה בנגבה; דודתי ודודי חברים בקיבוץ חפציבה שבצפון; ואחי ומשפחתו חברים בקיבוץ רמת הכובש, ליד כפר סבא.

כילד, התפעלתי מהקיבוץ. אחי הצעיר ואני אהבנו לשוטט בו ולהיעלם לשעות ארוכות. הורינו לא דאגו כלל, כי הקיבוץ היה מקום שלוו ובטוח. התהלכנו יחפים כל היום בשבילי הדשא הרחבים, בילינו את ימינו במשחקי טניס, פינג-פונג, כדורגל וכדורסל, ובעיקר אהבנו לשחות בבריכה. בצהריים ("ושלא תאחרו, ילדים!") היינו עומדים בתור עם שאר הקיבוצניקים ואורחיהם בחדר האוכל, ממלאים את צלחותינו כאוות נפשנו ("אימא, זה באמת בלי כסף?") ויושבים עם שאר חברי המשק סביב אחד השולחנות הארוכים.

בנעוריי הקיבוצים הקסימו אותי אפילו יותר. לא זו בלבד שנהניתי לבקר בנגבה (ולעתים פחות תכופות בחפציבה), אלא גם נמשכתי אל עקרון היסוד של הקיבוץ – שוויון ושיתוף – וחיי הקיבוץ נראו לי אידיליים. קהילה שבה כל אחד מקבל מהקיבוץ לפי צרכיו נראתה לי הוגנת ומוסרית.

אבל כשהתבגרתי, ובמיוחד אחרי שהתחלתי את לימודי הכלכלה באוניברסיטה העברית, התחלתי לשאול את עצמי שאלות שלא היה קל להשיב עליהן. מדוע ידיד משפחתנו, שהחזיק בתפקידים בכירים בקיבוץ והיה כה חכם, מוכשר וחרוץ, אינו משתכר יותר מאחרים שאינם מוכשרים כמוהו ושעובדים פחות קשה ממנו? מדוע אין הקיבוץ גומל לו על כישורו ועל מאמציו? ומדוע אין הוא עוזב עם משפחתו לירושלים או לתל אביב, שם יתוגמל בהתאם ליכולותיו, ובלי ספק יוכל להרשות לעצמו רמת חיים גבוהה יותר? מדוע הוא מסכים לקבל שכר זהה לזה שמקבלים חולבי הפרות והעובדים במטבח הקיבוץ על עבודתו בתפקידי הנהגה בכירים? ומדוע צריך דודי לעבוד קשה כל כך במפעל ההשקיה ולחזור הביתה

מאוחר מדי ערב, אם הוא מקבל את אותה התמורה שהיה מקבל אילו עבד פחות קשה או פחות שעות? איש אינו מכריח אותו לעבוד קשה; למעשה, הוא התגאה תמיד בעובדה שאין במפעל "בוסים", ושלכל העובדים דרג זהה. הוא אהב את עבודתו, אבל ידעתי שהוא השתוקק תמיד לבלות יותר זמן עם משפחתו. אז מדוע הוא אינו עושה זאת, אם ממילא הוא מקבל גמול זהה על עבודתו?

כשלמדתי קשה לבחינות, שאלתי את עצמי אם לבני הדודים שלי ולשאר בני הקיבוץ יש תמריץ דומה להצטיין בלימודים; אחרי הכול, בקיבוץ המסורתי מי שהשכלתו תיכונית ומי שהוא בעל תואר דוקטור בהנדסת מחשבים מקבלים את אותו השכר בדיוק. לא יכולתי שלא לחשוב כי חיי הקיבוץ נראים כמו עסקה יוצאת מן הכלל לעצלנים ולחסרי הכישרים. מבחינתם, האם יש עולם טוב יותר מזה שבו הם חולקים את הכנסותיהם עם אנשים פיקחים וחרוצים מהם, כמו הדוד שלי למשל?

לימים התברר לי שלא הייתי הראשון ששאל שאלות כאלה: עם השנים גברה הספקנות ביחס לכלכלה הקיבוצית. כדברי האמרה השחוקה מרוב שימוש: כל מי שלא היה סוציאליסט לפני שמלאו לו עשרים, אין לו לב; אבל מי שעבר את גיל עשרים ונשאר סוציאליסט, אין לו שכל.¹

אני זוכר היטב יום מסוים בשלהי שנות התשעים: הייתי אז בשנות העשרים לחיי ולמדתי כלכלה לתואר ראשון. ישבתי לארוחת צהריים משפחתית מנהג בביתם של דודתי ודודי בחפציבה. באותם ימים ארוחות בבית כבר היו מקובלות ושכיחות בקיבוץ. חפציבה כבר לא הייתה קיבוץ משגשג מבחינה כלכלית, והאווירה בקיבוץ הייתה פחות טובה מכפי שהייתה כמה שנים לפני כן. הקיבוץ נפגע קשה מאוד במשבר הקיבוצים של שנות השמונים והיה שקוע עמוק בחובות לבנקים, כמו קיבוצים רבים אחרים בתקופה ההיא. חברי הקיבוץ דנו ברפורמות שיפחיתו את בזבוז המשאבים ויגדילו את הפריון, ובכלל זה הועלו רעיונות קיצוניים, כמו שכירת מנהלים חיצוניים לניהול המפעלים והעסקים של הקיבוץ. ישבנו על המדשאה שטופת השמש הנשקפת על בתי הקיבוץ ושביליו, שמענו את צרצור הצרצרים בעצי התפוז ונופפנו לשלום לחברי המשק החוזרים מחדר האוכל.

דודי סיפר על פריצת הדרך האחרונה במפעל, חידוש שישפר את מערכות ההשקיה שהוא מייצר, וציין כי המפעל של חפציבה הוא מהטובים בארץ. החלטתי

1 יש לאמרה הזאת גרסאות רבות, אבל עיקרה עומד בעינו: הצעירים נוטים שמאלה, אבל על פי רוב הם נעשים שמרנים יותר בהתבגרם וככל שמתקדם גילם. ראו לדוגמה: <http://quoteinvestigator.com/2014/02/24/heart-head/>

לעצבן אותו, לאתגר אותו. אמרתי לו שלפי התיאוריה הכלכלית, מפעל קיבוצי אינו אמור להיות טוב עד כדי כך. למעשה המפעל – ואף הקיבוץ עצמו – אמור להיות כישלון מוחלט. ציינתי שלחברי קיבוצים יש תמריץ חזק להשתמט מעבודה. אחרי הכול, למה לאנשים לעבוד קשה אם ממילא כל מה שהם מקבלים הוא תקציב שוויוני, בין שהם עובדים קשה ובין שלא? סיפרתי לו על מונח שלמדתי בשיעורי הכלכלה: "בעיית הטרמפיסט" או חוסר המוטיבציה (free rider problem), המתאר מצב שבו כל חברי הקיבוץ הם בטלנים. הוספתי וצינתי שלחברים המשכילים והמיומנים יש תמריץ חזק לעזוב את הקיבוץ – בעיית "בריחת המוחות" (brain drain) – שהרי מדוע ירצו חברים בעלי יכולת השתכרות גבוהה ושאיפות רמות להישאר במקום שמחייב אותם לחלוק את הכנסותיהם עם חברים מיומנים פחות? ברור שהם יוכלו להשתכר יותר בעיר סמוכה, ולכן הייתי מצפה שכל החברים בעלי הכישורים יעזבו את הקיבוץ.

המשכתי בדברי (המרגיזים ביותר, עלי להודות) והוספתי שלבטלנים ולחסרי כישורים יש תמריץ חזק להצטרף לקיבוץ. איזו עסקה נפלאה זו עבור אנשים שאינם מצליחים מחוץ לקיבוץ – אנשים נטולי כישורים ויכולת השתכרות – להיכנס לקיבוץ ולהיות מסובסדים על ידי חבריה אחרים בעלי יכולת השתכרות. הסברתי לדודי שאני מצפה שכל האנשים שאינם מצליחים מחוץ לקיבוץ ירצו להצטרף לקיבוץ. למדתי בשיעור מיקרו-כלכלה למתקדמים שזו נקראת בעיית "הברירה השלילית" (adverse selection). לסיכום הסברתי לו שאני מצפה שכולם בקיבוץ יהיו בטלנים, שכל החברים המוכשרים ביותר יעזבו, ושאנשים פחות מוכשרים יצטרפו. לסיום הוספתי שמכיוון שאין בקיבוץ השוויוני "תשואה פיננסית להשכלה" (מונח בשפת הכלכלנים שמתאר את הגידול בשכר שמיחוס להשכלה), אין לבני הקיבוץ תמריץ להצטיין בלימודים. בעולם שבו מהנדס מחשבים ואדם שנושר מבית הספר מרוויחים אותו דבר, למה ללמוד קשה, להשקיע בעתודת בגרות וללכת ללמוד באוניברסיטה?

אבל עצם קיומם של מונחים מקצועיים לא שכנע את הדוד שלי. דודי, איש שג'ו מאוד בדרך כלל, התעצבן. אולי הכלכלנים הם פשוט אנשים יותר מדי ציניים, אמר – אנשים שמאמינים בטעות שכל בני האדם אנוכיים. למעשה, המשך ואמר, כל מי שמכיר את תולדות הקיבוץ יודע עד כמה הייתה האנוכיות רחוקה מרוחם של מייסדי הקיבוצים: הם היו אידיאליסטים שביקשו ליצור "אדם חדש" – אדם שבניגוד להשקפותיהם השגורות של הכלכלנים על הטבע האנושי, מחשיב את הקולקטיב יותר מאשר את עצמו.² חוץ מזה, אמר הדוד, אם הכלכלנים

2 השקפה זו על טבע האדם היא חלק מתפיסת "האדם הכלכלי", הרואה את הבריות כחותרים

כאלה חכמים, איך זה שהקיבוצים קיימים זמן כה רב, למרות כל בעיות התמריצים האלה?

טיעוניו נראו לי סבירים, ועוררו בי מחשבות: האם הקיבוצניקים נענים לתמריצים או שמא נעצרים עקרונות הכלכלה בשער הקיבוץ? כיצד הצליחו הקיבוצים לשרוד למרות החלוקה השוויונית, היוצרת תמריצים שליליים שירתיעו אנשים מוכשרים מלהצטרף לקיבוץ, לעבוד קשה ולרכוש כישורים? האם ההתנסות הקיבוצית מפריכה את טענות הכלכלנים שלמדתי בלימודי התואר הראשון? כמה שנים לאחר מכן, כאשר צללתי לעולם המחקר הכלכלי, החלטתי למקד את עבודת המחקר שלי בשאלות: איך שרדו הקיבוצים כל כך הרבה שנים למרות בעיות התמריצים המאיימות עליהם? ומה הביא להתרחקות מעקרון השוויון, החל בעשורים האחרונים של המאה העשרים?

העמקתי בלימודי תולדות התנועה הקיבוצית מאז ועד היום וההיבטים הסוציולוגיים, הפילוסופיים, המשפטיים והכלכליים שלה. דיברתי עם חברי קיבוץ מכל הגילים, כולל נושאי תפקידים, וקראתי סיכומי ישיבות והחלטות. בעיקר אספתי נתונים כמותיים על כמעט מאתיים קיבוצים בשבעים השנים האחרונות: כמה חברים היו בהם, כמה עזבו וכמה הצטרפו (במיוחד ציפיתי למצוא ברשומות את אמי, שעזבה את הקיבוץ ב-1970); מהי מידת השוויון בתוך הקיבוץ; אילו קיבוצים נטשו את השוויון בהכנסות, ומתי. ניתחתי את הנתונים האלה וכתבתי את עבודת הדוקטור שלי בכלכלה על הקיבוץ. ב-15 השנים שחלפו מאז שסיימתי את הדוקטורט המשכתי לחקור את הקיבוצים. הרחבתי את איסוף המידע שלי, שכולל כעת נתונים על 120,000 חברים ב-268 הקיבוצים, כדי ללמוד על הבחירות ועל ההתנהגויות של חברי קיבוץ.³

התחלתי בשאלות פשוטות. באיזו מידה מנבאת התיאוריה הכלכלית את מה שקרה בקיבוץ השיתופי? האם היו הרבה "טרמפיסטים" שלא עבדו קשה? האם

בצמצום וברציונליות אל תועלתם העצמית. יצירת האדם החדש האידיאלי היא תפיסה שנקשרת על פי רוב לאוטופיות בכלל ולסוציאליזם אוטופי בפרט.

3 גם אם אני מתמקד בספר בכלכלה, משולבות בו תובנות מתחומי ההיסטוריה, הסוציולוגיה והפסיכולוגיה. עם זאת, הואיל וההשקפה בספר היא כלכלית בראש ובראשונה, אני נוגע ברפרוף בלבד בכמה היבטים חשובים אחרים של הקיבוצים, כמו זהות, תרבות ופוליטיקה. לדוגמה, מוזכרות בקצרה שאלות של אי-שוויון מגדרי ועדתי בקיבוץ או של הסדרים משפחתיים וחברתיים, וכמעט אין בו עיסוק בפוליטיקה הפנימית של התנועות הקיבוציות, במעורבות העמוקה של התנועה הקיבוצית בפוליטיקה של התנועה הציונית ושל תנועת העבודה, או בסוגיות של יצירת זהות. נושאים אלה נידונים ברצינות במקומות אחרים (כמו ניר 2008). זאת ועוד, במה שגוע לנתונים כמותיים, המקורות מוטים לעבר התקופה המאוחרת יותר, מפני שהראיות האמפיריות המתייחסות לתקופות קודמות אינן שיטתיות.

הייתה בריחת מוחות מהקיבוצים? האם הייתה התמיינות שלילית בכניסה אליהם? האם בני קיבוץ לא למדו קשה בתיכון ובאוניברסיטה? מניתוח הנתונים עולה שעקרונות הכלכלה אינם נעצרים בשערי הקיבוץ. מצאתי שחברים משכילים יותר ובעלי יכולת השתכרות גבוהה הם ראשוני העוזבים, ואלה שמרוויחים פחות מחוץ לקיבוץ הם ראשוני המצטרפים. מצאתי גם שאחוז בעלי התארים האקדמיים נמוך בקיבוץ מאשר באוכלוסייה האשכנזית מחוץ לקיבוץ. אבל הבעיות הכלכליות האלה הן הרבה פחות חמורות מכפי שמנבא ההיגיון הכלכלי הנאיבי, ובמשך שנים רבות הן לא מוטטו את הקיבוצים.

משם עברתי לשאלות קשות יותר. איך שרדו הקיבוצים כל כך הרבה זמן, ורבים מהם אף הצליחו מאוד, למרות הבעיות הכלכליות האלה? כיצד עלה בידו הקיבוצים לשמור על חלוקה שוויונית למרות בעיות התמריצים? כיצד מתמודדים הקיבוצים השוויוניים מרצון עם אתגרי קיומו של עולם קפיטליסטי יותר ממש מעבר לשעריהם? איזו רמה של שוויון אפשר לקיים בתוך קיבוץ, ובאילו תנאים? אלה הן השאלות שספר זה מתמודד איתן.

איך היה כלכלן מודרני מקים קיבוץ שוויוני?

כדי להמחיש איך שרדו הקיבוצים במשך כל כך הרבה זמן, תארו לעצמכם שמקימי הקיבוצים הראשונים היו מתייעצים עם כלכלן בן התקופה. הם היו מספרים לו על רצונם להקים חברה שוויונית, והיו שואלים אותו איך הוא ממליץ לעצב את החברה שלהם, איך לכתוב את החוקים והנורמות החברתיות שינחו אותם. אילו החזיק אותו כלכלן בדעות כשלי בעת שלמדתי לתואר הראשון, יש לשער שהוא היה אומר למייסדים כי רעיון הקיבוץ שלהם פגום מעיקרו. אבל אילו ניחן בראיית הנולד הדרושה כדי לחזות את המשך התפתחותו של מדע הכלכלה במאה השנים שלאחר מכן, ובענווה הדרושה כדי לשאול תובנות משאר מדעי החברה והרוח, כנראה היה מייעץ להם לבנות את הקיבוץ (כמעט) בדיוק כפי שעשו זאת בלי עצת מומחים. כמעט – כי בוודאי היה נותן תפקיד מרכזי יותר לנשים בקבלת ההחלטות ובהנהגה. הוא היה מוטרד בוודאי מהבעיות הכלכליות השונות שמאיימות על כל חברה שוויונית, אבל ייתכן שהיה גם מצביע על יתרון כלכלי מובהק, והוא שחברה שוויונית מספקת רשת ביטחון יוצאת מן הכלל – ביטוח מפני הסיכונים המרובים שעלולים לצוץ בחיים. חבר קיבוץ יודע שאם יחלה, יאבד את עבודתו או יחווה כל מכה אחרת שעלולה לבוא עלינו בחיים, הוא ומשפחתו יקבלו תמיד חלק שווה מהתפוקה.

מייסדי הקיבוץ היו מסבירים שהם אינם מתכוונים לצרף לקיבוץ אנשים ציניים ואנוכיים שדואגים רק לעצמם. הם היו מוסיפים ואומרים שהם כולם אידיאליסטים, בעלי מטרות משותפות, אנשים שאינם עוזבים כשהמצב קשה, שעובדים קשה גם כשאין משלמים להם (סבתא שלי לא הפסידה יום עבודה אחד ב-55 שנותיה בקיבוץ). הם היו מתגאים בכך שהם מתכננים לחנך את דור ההמשך לערכי שוויון ושיתוף כדי שגם הדור הבא יהיה חדור אידיאולוגיה.

הכלכלן היה מזהיר אותם שלא לסמוך רק על האופי האידיאליסטי של אנשים, מכיוון שהאידיאליזם הראשוני כמעט תמיד דועך בסופו של דבר. דור המייסדים בחר במודע לגור בקיבוץ. לבני הדור השני, שנולדו בקיבוץ, המגורים בקיבוץ הם ברירת מחדל ולא בחירה מודעת. כשזה קורה השיקולים הפרקטיים חשובים יותר מהשיקולים האידיאולוגיים, ואנשים מתחילים לחשוב יותר על מה שטוב להם ולמשפחותיהם, ולא רק על מה שטוב לקיבוץ. לכן היה הכלכלן מציע להם לבנות את החברה שלהם בצורה כזאת שגם כשהאידיאליזם ידעך עדיין אפשר יהיה להתמודד עם בעיות התמריצים הכלכליות.

איך לפתור את בעיית הטרמפיסט, כלומר חוסר המוטיבציה לעבוד קשה? הכלכלן היה מייצע להתמודד אֶתה בעזרת פיקוח חברתי. הקיבוץ המסורתי הוא מקום שבו החברים עובדים במקום מגוריהם וילדיהם לומדים באותם גנים ובתי ספר. חבר שאינו עובד קשה מספיק ישים לב בוודאי שאיש אינו מוכן לשבת לידו בחדר האוכל. בקיבוצים המסורתיים אפשר למרר לחבר את החיים עד שיעדיף לעזוב את הקיבוץ מאשר לא להתאמץ בעבודתו. מכיוון שפיקוח חברתי עובד טוב יותר בקבוצות קטנות ומגובשות, הכלכלן היה מציע לבנות את הקיבוצים כקהילות קטנות, למרות היתרונות לגודל שיש בבניית קיבוצים גדולים. ואכן, כל הקיבוצים קטנים יחסית ורובם מונים בין 200 ל-600 חברים. הכלכלן היה מייצע גם על הצד השני של פיקוח חברתי – הכרה חברתית. שלא כמו קומונות רבות אחרות בהיסטוריה, כדאי לקיבוצים לעשות רוטציה בהנהגה. תפקידי הנהגה, כמו מזכיר הקיבוץ, יינתנו לחברים שנתפסים כתורמים יותר מחלקם, מפני שזו דרך לתגמל על תרומה לקהילה בסביבה שבה אי-אפשר לתגמל על ידי העלאת שכר. חברים כאלה יזכו בהכרה חברתית, ויהיו מעין "דגים גדולים בבריכה קטנה".

איך עליהם להתמודד עם התמיינות שלילית בכניסה לקיבוץ? בדור המייסדים הבעיה נפתרה ביתר קלות: רוב המייסדים היו צעירים בעלי אידיאולוגיה משותפת, מטרות משותפות ואף הכשרה מקצועית משותפת. הומוגניות כזאת פותרת באופן טבעי את בעיית ההתמיינות השלילית. הכלכלן היה מצביע על כך שפחות סביר שמהנדס מחשבים ומי שנשר מבית הספר יחליטו להקים יחד קיבוץ שבו הכול מחולק שווה בשווה. בדורות הבאים, כשהמבקשים להצטרף באו

מהעיר והיו שונים מאוד זה מזה, הבעיה נעשתה קשה יותר. הקיבוצים מודעים היטב לבעיה, כמובן, והכלכלן היה ממליץ להם לעשות מה שעשו ממילא: תהליך סינון למבקשים להיקלט בקיבוץ, כולל ועדות קבלה לחברות ותקופת ניסיון. מה עם בריחת מוחות? הכלכלן עשוי היה להמליץ על ביטול הרכוש הפרטי והחזקת כל הרכוש במשותף, כך שהרוצה לעזוב יכול לקחת אתו את מוחו, אבל לא את חלקו בקיבוץ. הוא לא יוכל לקחת אתו את הדירה שלו, לא את חלקו ברפת ולא חלק מבריכת השחייה. בתנאים אלה העזיבה תהיה קשה. אם אין אפשרות לחיסכון פרטי ואין ירושה, קשה לעזוב. מה עם מי שרוצים ללמוד? הקיבוץ שחושש מבעיית בריחת המוחות יאשר לחברים לימודי אגרונומיה, אבל לא משפטים. בשפת הכלכלנים, כשחברים רוכשים "הון אנושי ספציפי" לקיבוץ, פחות משתלם להם לעזוב.

כמובן, החוקים והנורמות של הקיבוץ לא נקבעו רק במטרה להתמודד עם בעיות התמריצים. יש סיבות אידיאולוגיות לרכוש המשותף, לחינוך המשותף ולחדר האוכל. האם חשבו מייסדי הקיבוצים לעומק על הרציונל הכלכלי ועיצבו את קיבוציהם בכוונה תחילה לגבור על בעיות התמריצים? זה ייתכן. אבל באותה מידה ייתכן שחברי הקיבוצים נהגו כאילו הם מנסים לפתור את בעיות התמריצים, אף שזו לא הייתה מטרתם העיקרית. יש לתת את הדעת על כך שגם אם הם לא פיתחו מודל כלכלי מפורש, אין זה אומר שהם לא נהגו כאילו כך עשו. דוגמה אנלוגית לכך היא ששחקן ביליארד מיומן אינו חייב לדעת את חוקי הפיזיקה כדי לזכות באליפות, אבל חוקי הפיזיקה חלים בכל זאת על שולחן הביליארד.⁴ שחקן הביליארד המיומן נוהג כאילו הוא יודע את חוקי הפיזיקה, מכה בכדור בזווית מדויקת ומביא בחשבון את החיכוך שלו בשולחן כשהוא מנסה לכוון את הכנסת הכדור לכיס שבפינת השולחן. לכן בין שזו הייתה כוונתם ובין שלא, החברה שעיצבו מייסדי הקיבוצים נחלה הצלחה מרשימה במאבקה בבעיות הכלכליות המאיימות על חברה שוויונית.

ספר זה מכניס את נקודת המבט הכלכלית אל חקר הקיבוץ. אני רואה בקיבוצים ניסוי חברתי מרתק לכל המבקשים ללמוד את כושר העמידות של עקרונות השוויון. טענתי היא שבנסיונות המתאימות אפשר גם אפשר ליצור חברה שוויונית בת-קיימא. השוויון פעל בקיבוצים במשך עשרות שנים, ועדיין פועל במקצתם כיום. ברור מאליי שהתיאוריה הכלכלית אינה נעצרת לפני שער הקיבוץ: השתמשות מעבודה הייתה בעיה מאז ומתמיד וטובי העובדים היו ראשוני העוזבים. אבל הבעיות האלה לא היו הרסניות במידה שהיה מצפה לה

ההיגיון הכלכלי הנאיבי. לדוגמה, חברי קיבוצים נהנו תמיד מרמת השכלה גבוהה יחסית, גם בתקופות שבהן הייתה נהוגה חלוקה שוויונית לחלוטין והקיבוצים לא הציעו שום תמורה כספית ללימודים. אמת, "בני המשקים", כפי שילידי הקיבוצים מכנים את עצמם, השקיעו יותר בלימודיהם מרגע שנשטו קיבוציהם את החלוקה השוויונית המלאה, אבל התוצאה הזו היא קטן יחסית בממדיו, וניכר יותר מכול בקרב ילדיהם של הורים פחות משכילים. כללית הקיבוצים שרדו ורבים מהם עלו כפורחים במשך קרוב למאה שנה.

כיצד שרדו הקיבוצים? שוויון ההכנסות סיפק ביטוח נחוץ מאין כמוהו לקיבוצניקים בימים הראשונים. האידיאליזם, רוח הצוות והתרבות סייעו בשמירה על השוויון, וכמוהם סייעו האחדות בהעדפות וביכולות בקרב החברים. התמיכה המוסדית והממשלתית סייעה אף היא. אבל החברים לא הסתמכו אך ורק על אידיאליזם, על רצון טוב ועל תמיכה מבחוץ. הסנקציות החברתיות על משתמטים פעלו היטב, מפני שהקהילות היו קטנות והפרטיות הייתה מוגבלת; הרכוש המשותף שימש כשטר חוב; החינוך וההכשרה בכישורים ייחודיים לקיבוץ סייעו בהשאת החברים היצרניים יותר; והסינון ותקופות הניסיון סייעו בבחירת איכות המצטרפים. הקיבוצים ריכזו במידה רבה את פגיעת האתגרים הללו, אבל במחיר פרטיותו של היחיד – מחיר שרבים לא היו מוכנים לשלם. עם זאת, דעיכת המחויבות לערכי הקיבוץ בקרב הדורות הצעירים הכבידה יותר ויותר על ההתמודדות עם אותם אתגרים. שיקולים מעשיים דחקו את השיקולים האידיאולוגיים; רבים מהחברים היצרניים עזבו והקיבוצים לא רק איבדו עובדים מוכשרים, אלא גם ניצבו בפני השאלה מי ידאג לדור המייסדים שהזדקן.

מדוע התרחקו הקיבוצים מעקרון החלוקה השוויונית

בספר אני מתאר את ההיסטוריה הכלכלית של הקיבוץ מהקמתו ועד היום, מסביר את הגורמים לעלייתו ונפילתו של הקיבוץ השיתופי, ובוחר את השפעות הרפורמות של השנים האחרונות על הקיבוצים וחבריהם. אני מסביר מדוע נטשו הקיבוצים את עקרון החלוקה השוויונית, ומדוע קרה הדבר רק בשנות התשעים. הרי הקיבוצים החלו לחוש את רוחות השינוי כבר בשנות השבעים. עד אז ילדי הקיבוצים לנו במגורים משלהם, מחוץ לחדרי הוריהם (עד אותם ימים דירה קיבוצית נקראה "חדר", וגם הייתה כזאת). ב-1977 עלתה לשלטון בישראל לראשונה ממשלה ימנית, והקיבוצים לא יכולים היו עוד לצפות לתמיכה הממשלתית הישירה והעקיפה שבה הורגלו. כמה שנים אחרי המהפך הפוליטי

אירע בשלהי שנות השמונים "משבר הקיבוצים". כמה מרכיבים של חיי הקיבוץ נמצאו אז תחת לחצים כבדים: קיבוצים רבים לוו הון עתק בשנים הקודמות ונקלעו לקשיים פיננסיים עקב עליית שיערי הריבית; פיתוחה של כלכלת ההיי-טק הישראלית הציע תגמולים גבוהים יותר לעובדים בעלי יכולות גבוהות; ובמשך כל הזמן הזה המחויבות האידיאולוגית להיבטים הסוציאליסטיים של חיי הקיבוץ המשיכה לדעוך. שיקולים מעשיים דחקו את רגלי השיקולים האידיאולוגיים, רבים מהחברים עזבו והקיבוצים לא רק איבדו עובדים מוכשרים, אלא גם ניצבו לפני השאלה מי ידאג לדור המייסדים שהודקן.

העושר עזר. קיבוצים עשירים יכלו לשמור על חלוקה שוויונית הודות לרמות גבוהות של חלוקה, מבלי לאבד את חבריהם המיומנים ביותר; ואילו הקיבוצים העניים יותר לא יכלו לעשות זאת. מרגע שהמשבר הפיננסי אילץ קיבוצים רבים לרדת ברמת החיים שלהם, עזבו אותם רבים מהחברים המשכילים והמיומנים ביותר, והקיבוצים הללו נטשו את החלוקה השוויונית במטרה לשפר את התמריצים הכלכליים ולהשאיר את חבריהם המוכשרים בתוכם. תהליך זה של בריחת מוחות היה זרז משמעותי בישום רפורמות חברתיות שבמרכזן המעבר משכר (תקציב) שוויוני לשיטת השתכרות דיפרנציאלית, שנותנת ביטוי ליכולות ולהשקעה. שינוי זה שיפר את התמריצים הכלכליים והגדיל את חופש הפעולה הכלכלי של החברים, ובכך עזר לעצור את בריחת המוחות. על פי הנתונים שאספתי, התלמידים בני המשקים התייחסו לבית הספר התיכון ברצינות רבה יותר, השקיעו יותר ברכישת השכלה, והחלו ללמוד באוניברסיטה מקצועות כמו מדעי המחשב, מרגע שנטשו קיבוציהם את החלוקה השוויונית. לצד השיפור ברמת ההשכלה, יש בראיות האמפיריות גם אי אלה רמזים לכך שהמעבר לחלוקה פחות שוויונית שיפר את מוסר העבודה בקיבוצים, אם כי ייתכן שהמחיר היה ירידה ברמת האושר.

האם אפשר ליצור חברה שוויונית?

מעבר לעיסוק בקיבוצים אני שואף בספר זה להתמודד עם שאלה גדולה יותר. בעולם שבו האי-שוויון גדול כל כך, והאחוזון העליון, בארצות הברית למשל, מחזיק בחלק גדול כל כך מהכלכלה, רק טבעי שאנשים מתחילים לשאול את עצמם אם אפשר ליצור חברה שוויונית יותר. זו שאלה שבדרך כלל קשה מאוד לענות עליה, ולא רק מפני שקיים קושי אמפירי למדוד את השפעת מדיניות השוויון על התנהגותם של אנשים ועל הצלחתן של חברות.

חשבו על כך. אילו הייתה ניתנת לאנשים האפשרות לבחור היכן לחיות – האם בחברה סוציאליסטית, שבה כל ההכנסות וכל המשאבים מחולקים שווה בשווה, או בחברה קפיטליסטית המקדשת תחרות ואת ערכי השוק החופשי – אילו אנשים היו בוחרים באופציה השוויונית? ואיך הם היו מעצבים את החברה שלהם? איך היו מתמודדים עם הבעיות הכלכליות שהזכרתי? ובאילו תנאים הייתה חברה כזאת יכולה להתקיים ולהצליח? אלה שאלות שקשה מאוד לענות עליהן, מפני שעל פי רוב אנשים אינם זוכים לבחור היכן יחיו. המדינות הקומוניסטיות לשעבר אינן יכולות לעזור לנו למצוא תשובות לשאלות אלה, מפני שאזרחיהן לא יכלו לעזוב מרצונם, ולא יכלו להצביע נגד הסוציאליזם. המדינות הסוציאלי-ליברליות, כמו שוודיה ונורווגיה, מציעות מבחר גדול יותר לבחירת הפרט – אעסוק בכך בספר – אבל קשה יותר להפריד את עקרונותיהן השוויוניים והסוציאליסטיים מגורמים אחרים. הקיבוצים, לעומת זאת, מציעים ניסוי חברתי חשוב בשוויון ובשיתוף, ומציעים מעבדה שבה אפשר לעסוק בשאלות אלה. למעשה כל חברה, מדינה או פירמה ששואפת להגדיל את השוויון הכלכלי, גם אם אינה מגיעה לשוויון מלא היא חייבת להתמודד עם אתגרים כמו בעיית הטרמפיסט, הברירה השלילית, בריחת המוחות והשקעה בהון אנושי, המתוארות בספר זה. סוגיות אלה הן המפתח להבנת ההיתכנות והכדאיות של שוויון מנקודת מבט כלכלית. המתח שבין שוויון בהכנסות לתמריצים מצוי בלב הכלכלה המודרנית ומתגלה במצבים רבים ושונים למראית עין, כגון בביטוח, בבנוסים למנהלים ובקביעת מדיניות מיסים והגירה.

ההתנסות הקיבוצית מלמדת ששוויון בהכנסות הוא אפשרי, אם כי יש לו מחיר. מצד אחד הקיבוצים הם הוכחה שאפשר לבנות חברה שוויונית. הקיבוצים התבססו על עקרונות שוויוניים במשך עשרות שנים ורבים מהם הצליחו מבחינה כלכלית. גם כיום, במאה העשרים ואחת, בערך בעשרים אחוז מהקיבוצים קיים שוויון מלא בהכנסות. השוויון סיפק ביטוח ורשת ביטחון לחברים. הקיבוצים התמודדו עם בעיית הטרמפיסט בעזרת סנקציות חברתיות וגמול חברתי, עם הברירה השלילית בעזרת סינון קפדני של מועמדים, ועם בריחת המוחות בעזרת ביטול הרכוש הפרטי והכשרת החברים במקצועות המותאמים לקיבוץ. הסנקציות החברתיות על משתמטים פעלו היטב מפני שהקהילות היו קטנות והפרטיות הייתה מוגבלת; הרכוש המשותף שימש כשטר חוב; החינוך וההכשרה בכישורים ייחודיים לקיבוץ סייעו בהשאת החברים היצרניים יותר; והסינון ותקופות הניסיון שימשו להסדרת איכות המצטרפים.

עם זאת ההתנסות הקיבוצית מצביעה על מחיר השוויון המלא. כשמנסים ליישם שוויון וסוציאליזם ברמת המדינה מקבלים לא אחת מדינה שמגבילה את

חופש הפרט, כמו ברית המועצות לשעבר. שלא כמו בהרבה מדינות קומוניסטיות, הקיבוצים אפשרו לחבריהם לעזוב, אבל חוסר הרכוש הפרטי והיעדר חסכוניות פרטיים הפכו את העזיבה לקשה. לחברים לא הייתה הרבה פרטיות, מה שתרם לפיקוח החברתי ולהתמודדות עם בעיית הטרמפיסט. אמצעים נוקשים כאלה עוזרים להבין מדוע כה מעטות הן החברות המבוססות על שוויון הכנסות. נוסף על כך, משמעות הסינון בהצטרפות לקיבוץ היא שהשוויון בקיבוץ בא במחיר של הוצאת רבים אחרים אל מחוץ לקבוצה. ככל שהאוכלוסייה הומוגנית יותר, כמו בעת הקמת הקיבוצים, כך קל יותר ליישם שוויון בהכנסות. לכן אין זה מפתיע שיש שוויון גדול יותר במדינות כמו שוודיה ונורווגיה, שהאוכלוסייה בהן יותר הומוגנית, מאשר בארצות הברית, שבה האוכלוסייה הרבה יותר מגוונת וקשה יותר להגדיר מטרות משותפות.⁵

מילה על השילוב של מחקר כלכלי עם סיפור אישי

הספר מציג את אורח החיים הקיבוצי ואת ראשית ההיסטוריה של הקיבוץ מנקודת מבט אישית ומספר את סיפורה של משפחתי: כיצד עלו סבתי וסבי מפולין לארץ ישראל והשתתפו בהקמתו של קיבוץ, כיצד חיו בו בימיו הראשונים, וכיצד גידלו את בנותיהם – אמי ודודתי. אמשך לספר את קורות משפחתי בפרקי ביניים נוספים, ובאחרית הדבר. השילוב בין הידע הכלכלי שלי ובין התנסותי האישית בקיבוצים הוא שעורר את סקרנותי ואת ענייני בחקירתם. ידוע לי היטב שהכללת פרטים אישיים על המחבר בספר עיון אינה מקובלת, אבל תחושתי היא שספרי, העוסק ברובו בניתוח נתונים שיטתי, לא יהיה שלם אם לא יציג גם את האנושיות המופלאה שבבסיסו של הניסוי הקיבוצי המיוחד במינו.

תקוותי היא שהסיפורים האישיים ישפכו אור על הרעיונות המתוארים בספר, יעשירו את תוכנו ויוסיפו חום אנושי למודלים ולסטטיסטיקה הקרים. מבחינה זו קורות משפחתי אינן מיעודות להציג היסטוריה ממצה ומדויקת של התנועה הקיבוצית. אדרבה, מסופר כאן סיפורם של שלושה דורות במשפחה אחת בשלושה קיבוצים. חישבו על קורות משפחתי כסיפור מעשה אחד. כמו כל סיפורי המעשה

5 הרעיון בדבר קיומה של סתירה בין שוויון ליעילות ברמה המקרו-כלכלית, כבר אינו בגדר קונסנזוס. מחקרים חדשים טוענים כיום כי במדינות שרמות האי-שוויון בהן גבוהות יותר, שיעור הצמיחה נמוך יותר. ראו לדוגמה Alesina and Rodrik 1994; Stiglitz 2012. אבל רוב הכלכלנים יסכימו כי שוויון מלא בחלוקת הכנסות נידון לכישלון.

הוא לא נבחר באקראי. אבל בניגוד לרוב הסיפורים מסוג זה, כאן יודעים הקוראים מדוע בחרתי דווקא בו. הקוראים המעוניינים ימצאו הפניות רבות להתעמקות בנושאים כלכליים ולהרחבה בנושאים קיבוציים בהערות השוליים ובמפתח העניינים שבסוף הספר.